

Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz írott levele a századfordulós nőnevelés kontextusában*

SZŰTS-NOVÁK RITA

EKE Neveléstudományi Doktori Iskola
Országos Széchényi Könyvtár

Az elemzésünk témáját adó kézirat, a fiatal Imre Sándor pedagógus Csiky Kálmánnéhoz 1906. augusztus 29-én kelt levele az Országos Széchényi Könyvtár állományában található. A dokumentum tartalma számos kérdést vet fel a nőnevelés 21. századi narratívájáról és a levélváltók szerepéről. Miután bemutatjuk írásunkban a nagyrészt nyugatról, illetve Ellen Keytől örökölt, századfordulós hazai nőképet az akkor zajló emancipációs törekvések tükrében, rátérünk a századfordulós nőnevelési hullám ismertetésére. Köztudott, hogy a női egyenjogúsításban, így az újságírásban és oktatásban is jelentős feladatot látott el az Országos Nőképítő Egyesület, aminek elméleti (vonatkozó nyomtatott sajtó kiadása) és gyakorlati (intézetek alapítása) munkája hiánypótló vállalkozás volt a 19. századi magyar nőnevelésében, amikor a leánynevelés még meglehetősen gyermekcipőben járt hazánkban, de a zárt és korlátozott női szereprepertoár (anya, feleség, háziasszony) már engedett némi teret a kulturális kibontakozásnak. Írásunk hozzájárulhat továbbá ahhoz is, hogy Imre Sándor meghatározó értékű pedagógus életpályáját, nőnevelési gondolatait, szakmai karrierjének alakulását differenciáltabban láthassuk.

Kulcsszavak: Imre Sándor, nőnevelés, nőtörténet, pedagógia

„Hát a nőket bámuljuk-e meg, kik előtt csak három nyilvános pálya van meghagyva; a nevelés, a színészet és az irodalom, ha e három közül egyhez szenvedély és hivatás vezeti őket?” (*Jókai*, 1968. 93. o.)

BEVEZETÉS

Imre Sándornak (1877–1945) pályája kezdetén Csiky Kálmánnéhoz 1906. augusztus 29-én kelt levele az Országos Széchényi Könyvtár állományában található

* A munka megszületését az EFOP-3.6.1.-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” pályázat támogatta.

(Imre Sándor Csiky Kámánnéhoz, 1906). A levélírás századokon keresztül a tudományos és gyakran irodalmi diskurzus legfőbb eszköze volt. Az eszmecsere ebbéli formája egyéb tudományágakból is ismert, például a 19. századi magyar irodalomban is nagy hagyományokra vezethető vissza, ahol Toldy Ferencen kívül Arany János folytatta a legkiterjedtebb levelezést. A vonatkozó bibliográfia ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy a Széchenyi István nemzetnevelési elveit követő Imre Sándor (1877–1945) pedagógus és művelődéspolitikus alakjával és tevékenységével mindig is időszerű volt foglalkozni. Az ítéletek, recenziók felhangja többnyire pozitív volt, de az aktuális közgondolkodás és történelmi háttér adta ideológiák mindig más aspektusban, gyakran politikai konnotációval terheltlen (S. Heksch, 1969) mutatták be őt és az elméleti műveiben megjelenő nemzetnevelés koncepcióját.

A közelmúltban számos hiánypótló alpmű született a pedagógusról, munkám során azokat veszem alapul (Pukánszky, 1995; Ronkoviczné, 1994). Hipotézisünk szerint vonatkozó levelének dokumentumelemzése után komplexebben vizsgálhatjuk, hogyan zajlott korában, illetve miként vélekedett a pedagógus a nőnevelés kérdéséről. Azelőtt azonban, hogy a levél Imre Sándorra vonatkozó tartalmáról és a magyar nőnevelés akkori állásáról szó esne, rövid nemzetközi kitekintést adunk, majd kifejtjük, hogy ki volt a megszólított asszony, akinek nem volt számottevő tudományos tevékenysége, csupán újságíró férje írásának posztumusz kiadásainál szerepel a neve (Csiky, 1914).

HAZAI KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK A MAGYAR NŐNEVELÉS TÖRTÉNETÉBEN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN BEKÖVETKEZETT PARADIGMAVÁLTÁSSAL KAPCSOLATBAN

Bár a nőnevelés kérdése már a reformkorban is egyre gyakrabban felmerült (Koós, 2010), az ezzel foglalkozó újságcikkek száma Magyarországon is a 19. század végére szaporodott meg igazán. Pukánszky Béla hívta fel a figyelmet *A nőnevelés története* című munkájában arra az ambivalenciára, ami ekkoriban jellemezte a magyar nevelésügyet (Pukánszky, 2013). Ahogy Pukánszky feltárta, a sajtó egyszerre támogatta a nők oktatásának kérdését, miközben a hagyományos női szerepeket hangsúlyozta, és a nevelés fontosságát abban látta, hogy a tanítványok felnőve gyermekeik számára értelmiségi anyává váljanak. Kiváló példa erre a *Családi Kör* című folyóirat, amelynek hasábjain néhány év alatt következett be finom változás a témában.

A lap főszerkesztőnője a reformkor neves írónője, Kánya Emília volt, akit Pákh Albert, a *Vasárnapi Újság* szerkesztője kapacitált a szépirodalmi és divatlap elindítására. Kánya eleinte a konzervatív kurzus híveként a női szerepet feleségként és anyaként definiálta, de négy évvel később lelkes támogatója lett a *Pesti Nőegyletnek*. Érthető, hiszen a nőegyletek tevékenysége ebben az időben jótékonyásra és "honleányságra" fókuszált. A társadalmi diskurzusban azonban

megjelent már az igény a családi tevékenységeken túlmutató női munka iránt (Busbach, 1864. 2. o.). A közéleti érdeklődés napjainkban a nőkérdés iránt nem elhanyagolható, ezáltal az interdiszciplináris téma továbbtárgyalása nemcsak a századfordulón (Wekerle, 1895), hanem ma is időszerű (Pető, 2003. 514. o.).

A dualizmuskori nőképpel és nőneveléssel kapcsolatban Kéri Katalin vonatkozó könyvei; *Hölgyek napernyővel — Nők a dualizmuskori Magyarországon* és a *Női élet, lánynevelés az újkorban* mérvadók számunkra. Kéri sokat foglalkozott egyrészt a 16–20. századok hazai nőnevelésének helyzetével, másrészt lényeges szempontnak tartja a „nemzetközi, országos, regionális vagy hely szintű adatok feltárása mellett a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek kutatását” is (Kéri, 2015. 7. o.).

Kutatásmódszertani szempontból mi is ezt a megközelítést alkalmazzuk, ugyanis a messziről indított, átfogó neveléstörténeti kutatások sok esetben nem célravezetők a pedagóguskutatás területén, hiszen egyrészt túl általános információkat eredményeznek, másrészt, ahogy Imre Sándor recepciójának esetében is gyakran tapasztaltuk, minél több idő telik el a tárgyalt időszakot követően, az eredmények egyre kevésbé lesznek hitelesek.

Deduktív neveléstörténeti kutatásunk fókuszában a gondolkodáskutatás áll, amely nem csupán a teoretikus Imre gondolatrendszerét, hanem a 20. század első felében uralkodó oktatástörténeti kontextust is igyekszik árnyalni. Megfogadva Szijártó M. István sorait, neveléstörténeti vizsgálatunk metodikájához mikrohistorizáló eszközöket is igénybe veszünk, mert: „A társadalomtudományos történelem elleni legfőbb érv az, hogy az megfosztja a történelmet minőségi aspektusaitól, és az emberi arc nélkül marad. A történész figyelme mindezen sokféle változás eredőjeképpen így a társadalmi struktúrákról és folyamatokról a mindennapi élet kultúrájára irányult, a makroszintű folyamatok helyett egyének és kis közösségek mikrotörténelmére, az emberi élet különféle aspektusaira, ismét egyénekre, mint valaha, de immár nem királyokra és hadvezérekre, hanem az átlagemberekre, az ő tapasztalataikra” (Szijártó M., 2006. 506. o.).

Vizsgálatunk előzményeinek bemutatása kapcsán mindenképpen szót kell ejtenünk Kereszty Orsolya vonatkozó tevékenységéről, aki hangsúlyozta a dualizmuskori lánynevelésben a nemzetépítő folyamatok hatását (Kereszty, 2011. 37. o.), amely jelen tanulmány szempontjából is fontos perspektívát nyújt, hiszen véleményünk szerint Imre Sándor nemzetnevelés- koncepciójához hozzátartozik a nőnevelésről alkotott gondolatrendszere, amely ez idáig feltáratlan volt. Továbbá „A nő és társadalom” — *A nők művelődéséért (1907–1913)* című kötet Kérihez hasonlóan szintén beszámol a dualizmuskori nő művelődési lehetőségeiről, ahol a szerző kiemeli az ONE oktatás területén eszközölt lényeges változtatásait. Az elemzett levél kapcsán ezért is tartottuk jelen esetben is hiánypótlónak tanulmányunkban az egyesület működéséről szóló rövid részt.

Ugyancsak Pukánszky hívta fel a figyelmet a reformpedagógiai mozgalom Magyarországra érkezésére. A századforduló évében egy hazánkban jól ismert svéd publicista és közéleti személyiség sokak számára meglepően új könyvvel

jelent meg a könyvpiacra. A könyv címe: A gyermek évszázada, szerzője pedig az akkor már több mint két évtizedes tapasztalattal rendelkező svéd reformpedagógus, tanítónő és író, Ellen Karolina Sophie Key volt (Pukánszky, 2013, 133. o.). A nyugati társadalmakban bekövetkező változások hazánkba is eljutottak a század végére, megteremtve ezzel a nőjogi törekvések táptalaját. Egyre több nő és férfi állt ki tettel, szóval és írással a két nem egyenjogúsága mellett. Így a 19–20. század fordulóján a nők már nemcsak az oktatás és a munkavállalás területén kívántak nagyobb szabadságot, hanem a korábbi elszigetelt törekvések után, már egyre nagyobb számban jelentek meg a magánéletet érintő vélemények, mint a szabad párválasztás vagy a gyermekvállalás. A nőegyletek létrejötté az egyesülési és gyülekezési jog elismerésének következménye volt (Kéri, 2008. 78. o.).

Például a Nőtisztviselők Országos Egyesülete már 1896-tól, 1904-től pedig a 200 női és 50 férfitaggal frissen alakult Feministák Egyesületével együtt aktív vidéki kezdeményezésbe kezdett. Elsődleges célpontjaikká a gazdaságilag fejlettebb központok mellett a felső-magyarországi, valamint az erdélyi patinás fürdővárosok, majd a későbbiekben fokozatosan a Balaton-parti üdülők váltak, ami azzal magyarázható, hogy a feministák haladó eszméire nyitott közép- és felsőbb rétegekhez tartozó hölgyek a nyaraikat többnyire ott töltötték (Czeferner, 2015). A kibontakozó nőmozgalmak nyugaton is egyre több jogot szereztek a nőknek, ami javította pénzügyi lehetőségeiket, növelte életminőségüket, de valódi függetlenségükre az első világháborúig várniuk kellett. A 19. századi oktatásügy fejlődése, a nevelőintézetek egyre magasabb számának köszönhetően megjelent hazánkban is az értelmiségi nő típusa.

Az ideális nő művelt volt, nyelveket beszélt, táncolt, zongorázott és kézimunkázott, de a megkövült társadalmi szerepek miatt a közéletben még viszonylag kevés lehetőséget kapott férje nélkül, saját jogon. Éppen ezért az özvegyen maradt asszonyok egzisztenciális jólétének lehetőségét sokáig kizárólag az édesapa támogatása vagy egy új házasság megkötése jelentette. A nő hivatását a korabeli közvélemény ekkor még mindig a keresztény elvekre és – régi hagyományok alapján – a „honleányság” mellett a háztartással való foglalatosságban határozta meg. Ellen Key művei a 20. század első éveiben csak németül voltak elérhetőek, egészen a 20-as évekig, amikor az első fordítások megszülettek. Gondolkodása radikális és újszerű irányt képviselt gyermeknevelésről, szerelemről és házasságról, és végső soron a modern nőről. A jövő nőalakjáról írt esszéjében jól érzékeltette a különbséget az általa ideálisnak tartott – tökéletesen egyszerű, természetes, képzett, önmagával és a világgal harmóniában élő – nő és a férfiaknak a nőkről alkotott gyakran irreális női eszménye között. A végső problémát abban látta, hogy a jövő nője a valóságban nem létezik, csak a férfi álmaiban, de a nők megfelelési vágyból mégis megpróbálják az álmoképre szabni magukat (Key, 1905. 10–15. o.).

Kánya Emília személyes példáját látva sem szabad levonnunk azt a következtetést, hogy a magyar sajtó, párhuzamosan a tanítónők megjelenésével, újságírói

szinten is feminizálódott volna. Nóbik Attila *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások dualizmus korában* című könyvében kifejti, hogy a különböző egyenjogúsági törekvések ellenére a női szerzők aránya az összes folyóiratban nagyon alacsony volt (Nóbik, 2019).

Magyarországon a 20. század első éveiben gyakori volt az az interpretáció, amit a *Női foglalkozásokról* című újságcikkben is olvashatunk. E felfogás szerint a haladó korban a nők életében a munka valójában csak az életviszonyok kényszersére miatt, szükséges rosszként játszhat szerepet, hiszen a „nőnek igazi hivatása a család, az otthon körében van”. Az újságíró a feministák hirdette egyenjogúság mellett szóló érveket idealizált, hamis indokkal támadja, sugallva a gondolatot, hogy az önállósodni kívánó nők elhagyva „a legmagasztosabb hivatás, a hitvesi és anyai kötelességek teljesítésének békés birodalmát, ami védelmet jelentenek neki az élet durva, kíméletlen élet-halálharcának küzdelmei között” nem lehetnek boldogabbak a jelennél. Véleménye szerint a nő, a család és a társadalom javának az a foglalkozási ág felel meg, amely a nőt nem kényszeríti a családi otthon elhagyására, vagy legalábbis nem huzamosabb ideig, vagy állandóan. A szerző kerülte a szellemi hivatások és a nők tanulása lehetőségének hangsúlyozását, de alternatívával szolgált az otthoni munka gyakorlására a háziipari termékek létrehozásával, hivatkozva arra, hogy az ilyen típusú termékeknek nagy keletje van Ausztriában. Az ideális nő munkájával hozzájárul az ipar fejlesztéséhez is, de a családot sem hanyagolja el (Vajna, 1907. 1. o.).

Magyarországon a nőnevelés is sokáig a feleség, anya és gazdasszony szerepre való felkészítésre korlátozódott, és a közvélemény egy része a keresztény hagyományokkal példálózva sokáig helytelenítette a nők érettségi vizsgára való bocsátását és egyetemre kerülését is (Kéri, 2008. 100. o.). Ahhoz, hogy a női oktatásról ma egyáltalán beszélhessünk, a 19. század közepétől napjainkig nélkülözhetetlen volt a női kérdés ügyét a szívükön viselők kitartására, például a későbbiekben részletesen is bemutatott Csiky Kálmánné és társai önzetlen, jótékonyági munkájára. Csiky Kálmánné tevékenységével és az Országos Nőképző Egyesület tanintézeteinek, a leánygimnáziumnak és a Wlassics-kollégium történetével pedig Gráberné foglalkozott munkáiban (Gráberné, 2006; 2017; 2018).

Mikrotörténeti kutatásunk egy feltáratlan kéziratban foglaltakból kiindulva közvetlen képet nyújt a fent vázolt társadalmi és oktatási kontextusban a magyar nőnevelés ambivalens útjáról, fókuszálva Csiky Kálmánné az Országos Nőképző Egyesületben folytatott működésére és Imre Sándor az elsődleges forrásban napvilágot látott, témához kapcsolódó, eddig ismeretlen nézetére.

A LEVÉL CÍMZETTJE: CSIKY KÁLMÁNNÉ GÖNCZY ETELKA CSALÁDI HÁTTERE

A levél címezettje nem volt tudós, sem író vagy országgyűlési képviselő, mégis kiterjedt levelezést folytatott a kor nagy gondolkodóival (például pedagógusokkal;

Gyertyánffy Istvánnal, Teleki Sándornéval, Tisza Kálmánnéval, politikusokkal; Szalay Imrével, Thaly Kálmánnal) és művészekkel, így Erkel Ferencel és Mikszáth Kálmánnal is, aki egy írásában az *egylet Apponyijának* nevezte (Mikszáth, 2005a. 1816. o.).

Az Országos Széchényi Könyvtárban található Csiky Kálmánné Mikszáth Kálmán 1910-es 40. írói jubileuma előtti ünnepsésre készült beszédének eredeti kézirata is (Csiky, 1910). Az ünnepség az Országos Nőképző Egyesület (ONE) szervezésében zajlott, ügyeit Rudnay Józsefné Veres Szilárda, az ONE elnöke és Zsilinszky Mihályné intézte, de a kezdeményező Csikyné volt.

Rudnayné idős korában így emlékezik könyvében az eseményről: „Kíváncunk még egy, a pünkösdre tervezett országos nagy Mikszáth évfordulás ünnepét megelőző kedves ünnepséget rendezni az Uránia színházban húsvét táján, mely Mikszáth egyik rajongó tisztelőjének, Csiky Kálmánnénak eszméje volt, amely minden várakozást felülmúló módon sikerült, sőt még 2000 koronát is jövedelmezett a gyermekszanatórium javára, melyből két alapítványt tettek Mikszáth és Mikszáthné nevére” (Rudnay, 1922. 228. o.).

Csiky Kálmán felesége Gönczy Etelkaként látta meg a napvilágot 1851-ben Budapesten, szüleinek: Gönczy Pálnak és Végh Jozefának legnagyobb gyermekeként. Szülei szalonja állandó gyülekező helyévé vált a kor értelmiségi elitjének, megfordult a családnál Deák Ferenc, Csengery Antal vagy Imre Sándor azonos nevű, irodalomtörténész nagyapjának diákkori barátja, Arany János (Gulyás, 1992. 227–229. o.).

Édesapja, Gönczy Pál (1817–1892) pedagógus, a magyar népoktatásügy jeles képviselője, az MTA tagja, aki jeles cselekedetei között elsőként kezdeményezte az Országos Tanszermúzeum létrejöttét, amelynek mai jogutódja az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Édesanyja Gönczy Pálné Végh Jozefa (1827–1895) kezdetektől tagja az Országos Nőképző Egyesületnek, amelynek első hivatalos értekezlete 1867. május 24-én volt, és Veres Pálné Beniczky Hermin vezette, és Gönczy Pálné Végh Jozefa neve már 1868-ban megjelenik nyomtatásban az igazgatói tagok között (A „Nőképző-Egylet” évkönyve, 1869. 16. o.).

Ebben a szellemi és szociálisan érzékeny légkörben nevelkedett Etelka, aki tizenkét éves korában önálló jótékonyági hangversenyt adott a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, ahol Beethoven szonátákat játszott zongorán (Gráberné, 2018). Ismert, hogy ebben a díszteremben ülésezett az 1848-as népképviselői országgyűlés felső háza. Az 1860-as években a képviselőház, illetve amíg az Országház fel nem épült, 1867 és 1902 között a felsőház működött itt. Szülei fiatalkorában is nagy hatással voltak rá, a főbb társasági rendezvényeken szívesen vett részt, ahova olykor Veres Pálné lányával, a későbbi Rudnay Józsefnével érkezett (Rudnay, 1922. 103. o.). Gönczy Etelka 1878-ban férjhez ment Csiky Kálmán országgyűlési képviselőhöz, és ahogy a *Magyar írók élete és munkái* című sorozat szerkesztői fogalmaznak, onnantól már csak „családjának és társadalmi kötelezettségeinek élt” (Gulyás, 1992. 229. o.). Szakmai tevékenysége mégsem

elhanyagolható, alelnöke volt továbbra is több fontos jótékonyági szervezetnek is, mint a Nagypénteki Református Társaságnak és a Lorántffy Zsuzsanna Egyesületnek. Az elsődleges források (pl. A „Nőképző-Egylet” évkönyve, számos beszédének kézírata; *Ünnepi beszéde az Erzsébet szobor leleplezésén, Beszéde Teleki Sándorné emlékünnepe*n) tanúsága szerint azonban Csikyné legfontosabb pedagógiai tetteit édesanyja nyomdokain az Országos Nőképző Egyesület berkein belül végezte.

AZ ORSZÁGOS NŐKÉPZŐ EGYESÜLET MŰKÖDÉSE

Az 1800-as évek második felében a korábban zárt és korlátozott női szerepreper-toár már engedett némi teret a kulturális kibontakozásnak. Az új női szerepfel-fogásban az anya, a feleség, a háziasszony szerep és az otthoni munkavégzés (rajzolás, hímzés, zongorázás) mellett más tevékenységek is megjelenhettek. Ez azonban még nem jelentett parttalan szabadságot.

A korlátok megfogalmazásában élen járt Gyulai Pál is, az ő álláspontja is meglehetősen szűk térre szorította be az irodalmár nők mozgásterét (*Török*, 2016): „Hajlaminál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal leányok számára, s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.” Vagy: „korlátolt helyzeténél fogva csak pár gyöngédebb húr állhat rendelkezése alatt, ami nem ad nagyobb szerű költészetet” (*Gyulai*, 1908). Figyelemreméltó, hogy nem volt ez másképp a korabeli Angliában sem, ahol bár a nőírók száma ott 3-400-ra volt tehető, akiket nem korlátoztak az írásban, és még olvasóik is voltak, de a független tér és anyagi háttér hiánya szintén határt szabott a lehetőségeiknek (*Borgos*, 2013. 260. o.).

A színésznőkkel kapcsolatos korabeli elvárásként szerepelt a hazafias kötelesség betartása is, és teljesen alapvető dolog volt a 19. század közepén, hogy egy női közszereplő a szabadságharcot *honleányhoz* méltó módon anyagilag támogassa, vagy ha nem voltak felajánlható értékei, akkor ingyenszerepléseket vállaljon.

A 20. században a nők egyre fontosabb szerephez jutottak a pedagógusi pályán, tevékenységükbe kevésbé avatkoztak be a kor nagy (főként férfi) gondolkodói, talán azért is, mert tevékenységüket a családi szerep kiterjesztéseként tartották számon (*Wlassics*, 1896. 14. o.).

Az általános szemlélet és az anyagi adottságok miatt a századforduló előtt csak a legtehetősebb nők számára adódtak lehetőségek a magasabb műveltség megszerzésére, de ez akkor még köztük sem volt gyakori. A társasági élet magánlakásokban helyet kapó szalonokban folyt, ahol gyakran folytattak kulturális vitákat, vagy tartottak irodalmi előadásokat, később Apponyi Albert volt, aki felkarolta és támogatta a szabadoktatást (*T. Kiss*, 1999).

Egyre inkább belső igényként merült fel a nőkben az olvasni tudás vágya, ami egyenesen arányosan növekedett egy nagy könyvnyomtatási hullámmal,

ami Magyarországon jó minőségű és esztétikailag kiemelkedő, illusztrált díszalbumok kiadását jelentette.

A polgárosodás erősödésével, a társadalmi átalakulással, a demográfiai és gazdasági fejlődés által egy paradigmaváltás játszódott le, aminek következtében már nemcsak a vagyon és a nem számított, hanem egyenlőségre törekedtek a társadalom több szférájában, így a nemek közti különbségek is fokozatosan csökkentek.

Az Országos Nőképző Egyesület munkája hiánypótló vállalkozás volt a 19. századi magyar nőnevelésében, amikor a leánynevelés még meglehetősen gyermekcipőben járt hazánkban. Bár több leánynevelő intézet és elemi iskola működött már, ezek a nagyobb lányok és fiatal hölgyek felsőbb oktatását már nem foglalták magukba. A gyermek- és személyközpontú reformpedagógiai iskolák hazánkban jóval később kapnak teret, pl.: Domokosné Löllbach Emma Új Iskolája (1915 és 1949) vagy Nemesné Müller Márta családi iskolája (1915–1943).

Az Egyesület egyéb emancipációs tevékenységekkel is foglalkozott, ide sorolhatjuk a *Magyar bazár mint a nők munkaköre* című hivatalos lap indítását (Mészáros, 2017), ami az Országos Nőképző Egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete és az Országos Nőiparegylet együttműködéséből jött létre, és írásokkal, programfelhívásokkal támogatta a női egyenjogúsítási törekvéseket.

Hangsúlyozni kell, hogy az Országos Nőképző Egyesület munkája értékeiből nem elméleti síkon működött a női neveléssel kapcsolatban, hanem tanintézetek és leánygimnázium tényleges felépítésével és fenntartásával a gyakorlatban is, mérhető hasznót hoztak a magyar oktatáskultúrában (Gráberné, 2006).

Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) már a 19. század közepén felfigyelt a nőnevelés elhanyagolására, ezért 1867-ben adományokból megalapította a Nőképző Egyletet (később: Egyesület). Az volt a célja, hogy elérhetővé tegye a nők megélhetéshez szükséges tudást. Az értelmiségi képzésben nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek (angol, német, francia), a tánc és a zene oktatására, de tekintettel volt a szociálisan rászorulóakra is. Az 1869-ben megnyitott nőnevelő intézete gyors fejlődésnek indult. Az ország első felsőbb leányiskolájában a képzés 1869-ben indult meg tizennégy növendékkel. Az intézet első igazgatója a 19. század nagy műkritikusa, az esztétikát oktató Gyulai Pál lett. Az iskola első helye néhány évig Vachott Sándorné írónő lakásainak bérelt helyiségeiben működött a mai Múzeum körúton. Az egyre nagyobb iskola és a Nőképző Egyesület 1881-ben a Zöldfa utcába költözött. A Zöldfa utca ma Veres Pálné utca néven ismert. Először a Bástya utca névváltoztatása merült fel Csikyné részéről, de az elnökségi tagok nem értettek vele egyet (*Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó kéziratok, nyomtatványok*, OSZK, Kt, An. 4537. 10.). Itt az állami támogatásból később újabb épületeket alakítottak ki. Az Országos Nőképző Egyesület „tekintetes Székesfővárosi Tanácsnak” 1895-ben kelt levelében foglaltak szerint, bár 1885-ben valóban megkapták ingyen a Zöldfa utcai telket, de cserébe a főváros elvárta, hogy az ő ajánlásukra 3 ingyenes és 30 tandíjmentes

növendéket vegyen fel az intézet, ezzel évi 3000-3500 forinttal károsították meg őket (*ONE, OSZK, Kt, An. 4537. 3.*).

Veres Pálné volt az egyeslet első elnöke, de hamarosan alelnökökkel és tagokkal vette körbe magát. Nemcsak anyagi patrónája volt az intézménynek, hanem szakmai ügyekben is döntött, például kiválasztotta az iskolájában tanító pedagógusokat. Veres Pálné volt az első igazi magyar női lobbista is, hiszen tanintézményei létrehozásához minden követ megmozgatott politikai körökben is. Először báró Eötvös József kultuszminiszterrel és Deák Ferencsel vette fel a kapcsolatot, akik elsősorban elméletben támogatták tanintézetei létrehozását, ezért az Egyesület nekiállt a szervezésnek.

1873-tól az Eötvös után következő Trefort Ágoston kultuszminiszter segítségével a már internátussal rendelkező felsőbb leányiskola és a négyosztályos alsóbb népiskolai oktatás közé illesztették be a polgári iskolai képzést, majd 1875. október 25-én megnyílt Budapesten az állami hat évfolyamos felsőbb leányiskola. Veres Pálné segítségével Molnár Aladár országgyűlési képviselő volt, ő dolgozta ki és terjesztette elő Trefortnak egy új nőképző tervét (*Pukánszky, 2013. 123. o.*).

1894-ben az egyesület meghozta a döntését, hogy átalakítja tantervét, ezért Csiky Kálmán, Gönczy Etelka férje elnöklete alatt bizottságot alakított. A bizottság a női középfokú oktatás megszervezését vállalta magára. Mivel ez nem valósulhatott meg rövid távon, 1895-ben az Egyesület a polgári iskola IV. osztálya fölé kétéves továbbképző tanfolyamot állított, és főzéssel egybekötött háztartási tanfolyamot nyitott.

A képzést mint sikeres újítást említi az iskolaalapító az ebből az évből származó, a „tekintetes Székesfővárosi tanácsnak” írott, Veres Pálné és Teleki Sándorné nevével fémjelzett beszámolója (*ONE, OSZK, Kt, An. 4537. 3.*) is, ami részletesen bemutatja az intézmény működését, anyagi gondjait, és azokat orvosolandó, állandó évi segélyezését is kéri az egyesület a fővárostól. Ez alapján az 1894/1895-ös évben az elemi iskolában 78, a polgári iskolában 168, a négy felső (tanítóképző) iskolában 92 tanuló járt. Ez utóbbiak között szerepelt 24 rendkívüli tanuló, akik nem szerettek volna tanítónői oklevelet szerezni, de a polgári iskola után folytatni kívánták tanulmányaikat. Ehhez kellett elvégezni a polgári 4 osztálya után a felső tanfolyam két osztályát.

1896-ban Wlassics Gyula kultuszminiszter megnyitotta az egyetemek bölcsész és orvosi karát a nők előtt, továbbá vegyészképzésre is beiratkozhattak. Mint az közismert, az egyesület válaszmánya Beöthy Zsolt vezetésével kidolgoztatta a női középiskola tantervét, s ez évben megnyitotta az első nyilvánossági joggal felruházott női gimnáziumot, ahol már érettségi vizsgát is tehettek a lányok. Végül Wagner Lajos igazgató tájékoztatása alapján, 1903 nyarán megérkezett a hivatalos értesítés is a vallás és közoktatás minisztertől, hogy a gimnázium a nyilvánossági és az érettségizetési jogot véglegesen megkapta.

A leánygimnázium mint iskolatípus viszonylag lassan terjedt Magyarországon (*Pukánszky, 2013. 173-174. o.*). A statisztikák még az 1912/13-as tanévben

is csak 1070 rendes leánygimnáziumi tanulót regisztrálnak. Ezen kívül 739 fő volt fiúgimnáziumok, 32 a fiú-reáliskolák magántanulója, vagyis a leányok beiratkozhattak ugyan fiúiskolába, de a tanteremben szeparáltan ülhettek, és nem vegyülhettek sem érkezéskor, sem távozáskor, de még szünetekben sem.

Bár a női oktatás teljes elterjedésére és egyenjogúságára több évtizedre volt szükség Magyarországon, az Egyesület tevékenysége létfontosságú állomása volt a folyamatnak. Meghatározó lépés volt a kultuszminiszterről elnevezett Wlassics-kollégium megszületése is (Gráberné, 2017), amelynek nyolcpontos szabályzata magában foglalja az intézmény célját: „Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának célja, hogy tagjai (a budapesti királyi magyar tudományegyetemen főiskolai tanulmányokat folytató nőhallgatók) számára otthont nyújtson s őket egyetemi pályájuk alatt tanulmányaikban irányítsa, vezesse, támogassa.”

CSIKY KÁLMÁNNÉ ÉS A MAGYAR NŐNEVELÉS

Ahogy korábban jeleztük, Veres Pálné nem egyedül volt a nőművelődés élharcosa, a 19. század második felében többen: számos hölgy és támogató férjeik csatlakozott hozzá. A köztudatban azonban mégis sok pártfogó alak neve nem szerepel, pedig Veres Pálné lányával együtt például Gönczy Etelka is egészen fiatal korától sokat tett a nőképzés intézményesüléséért. Ezt mi sem bizonyíthatja jobban, mint az alábbi kézirat megszületésének apropója.

„Az Országos Nőképző egyesület f. évi április hó 1-én tanintézete javára hangversennyel egybekötött társas estélyt rendezvén — Nagyságod a jótékony cél iránti tekintetből kegyes volt a hangversenyen szíveségből közreműködni, 's ez által az Orsz. Nőképző egyesület célja elérésében 's tanintézete fenntartásában támogatni. Az Országos Nőképző egyesület Nagyságodnak ezen nemes tényét hálásan ismeri el, s hálás elismeréséről és köszönetéről e sorokban értesíti.” – írja Csikynének köszönő levelében Veres Pálné elnök és gróf Teleki Sándorné alelnök.

Az asszony több mint fél évszázados jótékony, háttérben végzett egyesületi munkájának jelentősége az évkönyvek alapján könnyen rekonstruálható. Tizenhét éves, amikor 1868-ban már az egyesületalapítók között szerepel a neve, és 1888-ban jelen van az ONE házfelavató ünnepélyén.

Híres volt igényesen megírt és kiváló érzékkel előadott beszédeiről. Nemcsak Mikszáthot köszöntötte az ONE nevében, de ő állt a pódium mögött a Jókai-jubileumon, és 1896-ban szerepet kapott Rudnay Józsefnével együtt a „II. Országos és egyetemes tanügyi kongresszus” nőnevelési szakosztályának munkájában. 1896-tól munkatársaival már mint alelnök dolgozik a millenniumi kiállítás megszervezésén.

Csikyné pedagógiai tevékenységét a Vasárnapi Ujság 1899. szeptemberi száma is kiemelte, ahol a közelgő Gyermekevédő Kongresszus kapcsán megemlékeztek a kisdednevelés és nőképzés úttörőiről:

„Veresné Beniczky Hermin elhunytá után mint elnök gr. Teleki Sándorné s mint alelnök, az alapító leánya, Rudnay Józsefné állt a nőképző-egyesület élére, ki elnöktársai, Csiky Kálmánné és Emich Gusztávné úrnőkkel páratlan lelkesedéssel és ügybuzgalommal vezeti az egyesület ügyeit” (V-k, 1899. 631. o.).

Az Elnökség 1910. július 31-én kiadott határozata (ONE, OSZK, Kézirattár, An. 4537. 16.) értelmében Csiky Kálmánné vezette az Országos Nőképző Egyesület III., tanügyi bizottsága; Veres Pálné felsőbb leányiskolájának ügyeit. Az írásunk tárgyául választott levél tanúsága alapján már évekkel a kinevezés előtt is aktívan részt vett az intézet e részének szervezési munkáiban, de erre még a kézirat elemzése során visszatérünk.

Csiky Kálmánné Gönczy Etelka halálakor, 1937. április 20-án a Veres Pálné Leánygimnázium értesítőjében rövid nekrológban emlékezik meg róla: „Rövid beszámolómk nem volna teljes, ha végül meg nem emlékeznénk arról az újabb gyászról, mely intézetünket 1937. április 20-án özv. Csiky Kálmánné Gönczy Etelka úrnőnek, Fenntartó Hatóságunk tiszteletbeli örökös társelnökének elhunytával érte. A Gondviselés hosszú élettel és ritka emberi értékekkel áldotta meg őt. Széles látókörű, nagyműveltségű, fennkölt lelkiségű nagyasszony volt, otthonában hűséges feleség és melegszívű családanya, a közpályán erős akarátú, fáradhatatlan vezető egyéniség. Tiszta értelmének, átfogó gondolatainak termékenyítő hatása a művelt társadalmi élet sokféle vonatkozásában érvényesült és maradandó emlékű” (Straub L., 1937).

IMRE SÁNDOR VÁLASZA

A bevezetőben említett levél Imre Sándor válaszát tartalmazza Csiky Kálmánné korábbi megkeresésére. Az üzenet megírását azonban vélhetően nem előzte meg az asszonytól származó, hivatalos írásbeli üzenet, hiszen Imre „Pap Károly tanár urat” jelöli meg levele tárgyának forrásául.

Pap Károly (1872–1954) irodalomtörténész, egyetemi tanár 1894–1895-ben helyettes tanár volt a kolozsvári kereskedelmi akadémián, vélhetően innen már ismerhették egymást Imre Sándorral és annak családjával. Pap Károly a következő évben mint gyakorló tanár a budapesti tanárképző-intézeti gimnáziumban tanított, majd állami ösztöndíjjal két évig külföldi tanulmányúton járt Olaszországban és Németországban. Miután hazatért, Beöthy Zsolt kurátor meghívására az Országos Nőképző Egyesület budapesti leánygimnáziumának rendes tanára lett, ahol a polgári iskolában ókori irodalmat, a felsőbb leányiskolájában magyar irodalomtörténetet oktatott.

1906 nyarán Pap Károly továbbítja Imre Sándornak Csiky Kálmánné egyesületi alelnök megkeresését a felső leányiskola igazgatói állásának betöltése ügyében. Ezekben az években több változás zajlott le az Országos Nőképző Egyesület intézetében. Az ONE elnöksége 1905/1906-os tanévben a következőként alakult: özv. gr. Teleki Sándorné gr. Teleki Jozefin volt az elnök, az alelnökök Rudnay Józsefné Veres Szilárda, Emich Gusztávné Tormay Etelka

és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka (Láng, 1906). Az 1904-ben létesített felsőbb leányiskola vezetését Enzt Jolán távozását követően 1905. januártól az ONE elnöksége Gombocz Miklós gimnáziumi igazgatóra bízta, *aki mellett az írásbeli teendőket* Genersich Klotild mennyiségtan tanár végezte (Miller, 1906. 1–2. o.). Ő volt az igazgató 1906 nyarán is, amikor Imre Sándor megkapta a felkérést, és válaszában, udvarias hangnemben szólította meg Csiky Kálmánnét, majd részletesen beszámolt szakmai előmeneteléről, és rátért az anyagiak tárgyalására is.

Váratlanul érte a megkeresés, vonakodott a gyors döntéstől, de a „nagy fontosságú intézmény” hírneve – ahol levele megírásáig személyesen nem járt, de újságokból ismert – sokat nyomott a latban, ezért megfelelő tájékoztatás után megfontolja az állás elfogadását. Megjegyzi, hogy leányiskolában még nem tanított, de oktatási tapasztalata és 29 éves kora alapján képesnek érzi magát az új területen való helytállásra.

Imre Sándor ekkor gimnáziumi tanár volt a kolozsvári református kollégiumban, és már 5 éve magántanár az ottani egyetem bölcsészeti karán, ahol magyar neveléstörténetet oktatott. Egy, Pintér Jenő irodalomtörténésznek írt levele tanúsága szerint, szerette a hivatását, és ha ebben az időben több szakmai támogatást kapott volna, *„akkor aligha hagyta volna abba azt, ami voltaképpen mindig elsősorban érdekelte: a magyar nevelői gondolkodás történetével való foglalkozást”* (Imre Sándor Pintér Jenőnek, 1932). A 20. század elején már több írását közölték (Imre, 1904; 1906), ezért, hogy tudományos törekvéseire összpontosíthasson, lemondott 1902-ben megkezdett kollégiumi felügyelői állásáról, ahol a mellé rendelt segédnevelők fölött önálló igazgatói hatáskört töltött be. Szakmai jövőjét a továbbiakban egyszerre a gyakorlati és elméleti pedagógiában képzelte el.

Mindazonáltal a nőneveléssel kapcsolatos motivációja sem hiányzott válaszeleveléből: *„paedagógiai tanulmányaim közben igen komolyan erősödött meg bennem a nőnevelés jelentőségének tudata, úgy hogy ily irányú működésben örömmel vennék részt.”*

A pedagógusnak hat év munkaviszony után 1906-ban a fizetése 2800 korona és 200 korona a korpótléka, amin felül lakást is biztosít az intézmény. Az 1900-as évek elején érvényes árfolyam alapján egy pénzláb (ami 1 kg színaranynek felelt meg) osztrák–magyar koronában 3280 volt. A felsorolt pénzügyi tételek anyagi biztonságot jelentenek neki, ezért tájékoztatást kér Csiky Kálmánnétól, hogy „vajon a szóban levő igazgatói állás mennyiben érne fel épen e biztonság tekintetében?”

Csiky Kálmánné válaszát sajnos nem ismerjük, de Az Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó kéziratok között találtunk egy, az elnökségtől származó, ceruzával készült számítást (OSZK, Kézirattár, An. 4537. 9.), ami feltételezésünk szerint a levél születésével egy időben, akár a bértárgyalás előtt is készülhetett.

Ezt arra alapozzuk, hogy a kéziratban az összegek hasonlóak az Imre leveleiben leírtakkal. A jegyzet a tanári fizetést 2600 koronában állapítja meg, az ötödéves korpótlék 400 korona, a lakáspénz 800 korona, az igazgatói tiszteletdíj

1000 korona. Összesen 4800 korona, ami a kor viszonyaihoz képest méltányos fizetésnek számított. A feljegyzés azonban 5 éves korpótlékról szól, ami nem egyezik Imre hatéves tanítási előzményével, de lehetséges, hogy ekkor ebbe a besorolási bérsávba tartozott. Szintén itt olvasható, hogy az igazgató köteles óraszámá heti 10 óra.

Vélhetően az új állás vagy a szakmai elvárások nem feleltek meg a 29 éves Imre Sándor finansziális igényeinek, de elképzelhető, hogy az Egyesület döntése miatt hiúsult meg Imre igazgatói kinevezése. Tény, hogy a pedagógus soha nem dolgozott a felső leányiskolában, és adataink szerint az ONE más tanintézményében sem.

A leányiskola 1906–1907-es évkönyve már a harmadik oldalon, a legfontosabb hírek között említette az igazgatóságban történt változásokat. Beszámoltak arról, hogy Gombocz Miklós elhagyta ideiglenes leánygimnáziumi igazgatói állását a felsőbb leányiskolánál, és átadta a helyet Mórotz Kálmán, fiatal okleveles középiskolai tanárnak, műegyetemi adjunktusnak, akit „*megbecsülhetetlen útbaigazításokkal*” látott el a távozása után is (Miller, 1907. 7. o.). Mórotz Kálmán történelem-, mennyiségtan-, természettan-, biológia-, lélektan-, neveléstan-, filozófiatanár, 1906-tól két évig volt a felsőbb leányiskola igazgatója. Személye vélhetően megegyezik a Szinnyei lexikonban említett, azonos nevű íróval: „Mórotz Kálmán, a soproni ág. ev. lyceumban a főgymnasium VIII. osztályának tanulója volt és a gyorsírókör titkára, midőn a következő munkáját kiadta: A soproni ág. hitv. ev. lyceum főgymnasiumi gyorsírókörének története. Irta a kör levéltára alapján. Sopron. 1896” (Szinnyei, 1903. 316. o.). Valószínűsíthető ez az egybeesés az alapján is, hogy amikor Mórotz az említett munkáját Sopronban kiadták, az igazgató Gombocz Miklós volt.

Imre Sándort a továbbiakban is foglalkoztatta a nőnevelés ügye elméletben és gyakorlatban egyaránt. 1913-ban *A nőnevelés és lélektan* címmel megjelent tanulmányában a német Bund für Schulreform nagygyűlése 1913. okt. 4 és 6 között Breslauban (ma: Wrocław) zajló konferencia ambivalens és hiányos eredményeiről számolt be szkeptikus hangon (Imre, 1913. 623–628. o.).

Ennél fontosabb írása a témában a *Kisdednevelés* 1925. évfolyam 1. számában a 15. oldalon *A nőnevelés szervezése*, ahol egyenrangú nők nevelését tűzte ki célul: „akinek műveltsége azonos értékű a férfiakéval, szakismerete nem kíván és nem is fogad el elnézést pályatársaktól vagy feljebbvalóktól, aki nem riad vissza az útjában levő nehézségektől, nem vár mástól gondoskodást [...] az ilyen nők tudják komolyan venni az életet magok számára s megkönnyíteni, felderíteni, célhoz segíteni a mások életét” (Radák, 1926. 51–52. o.).

ÖSSZEZÉS

Tanulmányunk elsődleges célja volt, hogy betekintést nyújtsunk a 20. század elejének magyar nőnevelésébe, és tágítsuk a nőtörténetről alkotott tudásunkat. Az elemzéshez segítségünkre volt két közélet iránt érdeklődő személy: Imre

Sándor és Csiky Kálmánné alakja, akik saját munkájuk során hasonlóan fontosnak ítélték meg a nők minél magasabb szintű és színvonalú oktatását. Írásunk egy levél megírásának körülményeit, az író és címzett kapcsolatrendszerét és az őket körülvevő szociológiai lehetőségeket vizsgálta a teljesség igénye nélkül, számos aspektust figyelmen kívül hagyva, vagy csak részben utalva rá. „A tanulási folyamat és a tanulási környezet állandó és dinamikus változása folyamatos megújulásra [...] sarkallja a neveléstudomány képviselőit” (Molnár, 2014. 80. o.), ezért véleményünk szerint a tanulmány megszületésével a női neveléstörténetről szóló diskurzusnak is folytatódnia kell. Tanulmányunk is igazolja, hogy a pedagógiakutatás számára kiemelkedő fontosságú ez a korszak. Írásunk hozzájárulhat ahhoz is, hogy Imre Sándor meghatározó értékű pedagógus életpályáját, nőnevelési gondolatait, szakmai karrierjének alakulását differenciáltabban láthassuk. További vizsgálatok alapja lehetne a korabeli tanárok vagy egyesületi tagok munkájának részletesebb tárgyalása, akár kísérletet téve az akkori tanár-diák kapcsolatok rekonstruálására (mai kontextusban lásd Tóth-Mózer és Lévai, 2011; Molnár, 2010), vagy az Országos Nőképző Egyesület elméleti és gyakorlati tevékenységének alaposabb feltárása.

IRODALOM

A „Nőképző-Egylet” évkönyve, Pest: 1868/69. Pest, Rudnyánszky Béla Nyomdája, 1869.

Beck András (2009): N. E., mint Neményi Erzsébet. *Beszélő*, 14. 3. sz. Letöltés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/n-e-mint-nemenyi-erzsebet> 2018. december 12. 20:40.

Borgos Anna (2013): „Séllei Nóra: Lánnyá válik, s írni kezd, 19. századi angol írónők.” In: uő (szerk.): *Nemek között: nőtörténet, szexualitástörténet*. Noran Libro, Budapest. 260.

Busbach Péter (1864): A pesti jótékony nőegylet. *Sürgöny*, 59. 2.

Czeferner Dóra (2015): Feminista szervezkedés vidéken az első világháború előtt. *Újkor*, 2. sz. Letöltés: <http://ujkor.hu/content/feminista-szervezkedes-videken-az-elso-vilaghaboru-elott>, 2018. december 12. 20:40.

Csiky Kálmán (1914): *Haditudósító levelek az 1870/71-iki német-francia háború színteréről*. Csiky Kálmánné, Lampel, Merkur Nyomda, Budapest.

Gráberné Bösze Klára (2006): *A Veres Pálné Gimnázium története, Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium, 1869/70 - 1947/48*. Veres Pálné Gimnázium, Budapest.

Gráberné Bösze Klára (2017): Nőnevelő intézmények a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium. *Könyv és nevelés: az Országos Pedagógiai Könyvtár folyóirata*, 2017/2. Tankönyvkiadó, Budapest, <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-nevelés/nőnevelő-intézmények-a-19-század-végétől-a-20-század-végéig-a-wlassics-kollegium#footnote-4>

Gráberné Bösze Klára (2018): Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és leánya a nőnevelésért. *Könyv és nevelés*, 2018/1. Letöltés: <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/gonczy-palne-es-csiky-kalmanne-gonczy-etelka-anya-es-leanya-a-nonevelesert>. 2018. december 12. 20:40.

Gulyás Pál (szerk.) (1992): *Magyar írók élete és munkái*: megindította id. Szinnyei József: új sorozat. Argumentum Kiadó, Budapest.

Gyulai Pál (1908): „Írónőink”. In: uő.: *Kritikai dolgozatok 1854-1861*. Akadémia, Budapest. 272–307.

Imre Sándor (1904): *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Politzer, Budapest.

Imre Sándor (1906): *Magyar vonások nevelésügyünkben: viszhang a Magyar Pestalozzi Társasság törekvéseire*. Schmidl Ny., Budapest.

Imre Sándor (1913): A nőnevelés és a lélektan. *Magyar Pedagógia*, 22. 623–628.

Jókai Mór (1968): „Bajza Lenke munkái.” In: uő.: *Cikkek és beszédek* [összeáll. sajtó alá rend. H. Törő Györgyi] Akadémiai Kiadó, Budapest. 93.

Kenyeres Ágnes (2001): *Magyar életrajzi lexikon: 1000–1990*. [elektronikus dok.] Arcanum, Budapest.

Kereszty Orsolya (2011): *„A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907–1913*. Mati, Budapest.

Kereszty Orsolya (2010): *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918*. Ed. Nove, Sopron.

Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*. Pro Pannónia, Pécs.

Kéri Katalin (2015): *Női élet, leánynevelés az újkorban: válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.

Key, E. (1905): Das Weib der Zukunft. In: *Aus drei Essays von Ellen Key*. Fischer, Berlin. 10–15.

Key, E. (1976): „A meg nem született nemzedék és a női munka”. In: uő.: *A gyermek évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest. 48–57.

Koós Ferenc (2010): *A nőnevelés helyzete a reformkorban*. Balaton Akad., Keszthely.

Neményi Erzsébet kizárólagos tulajdonjoga (1905). *Központi Értesítő*, 72. 1905. szeptember 7.

Láng Margit (1906, szerk.): *Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának értesítője az 1905–1906. tanévről*. Athenaeum ny., Budapest.

Magyar bazár mint a nők munkaköre: a Nőképző-, Gazdasszony- és Nőiparegylet hivatalos lapja, fel. szerk. Wohl Janka [et al.], Athenaeum, Budapest, 1873–1904.

Mészáros Zsolt (2017): Női hálózatok és a 19. századi divatlapok. A Magyar Bazár és olvasóközönsége. *Magyar könyvszemle*, 3. 297–313.

Mikszáth Kálmán (2005a): „Veres Pálné”. In: uő.: *Cikkek és karcolatok* [elektronikus dok.] Mercator Stúdió, Szentendre. 1816.

Miller Anna (1906, szerk.): *Az Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné leányiskolájának (elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának) értesítője az 1905–1906. iskolai évről*. Athenaeum ny., Budapest. 1–2.

Miller Anna (1907, szerk.): *Az Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné leányiskolájának (elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának) értesítője az 1906–1907. iskolai évről*, Athenaeum ny., Budapest. 3.

Molnár György (2010): A tanár-diák kapcsolat javításának alternatív módszerei. *Szakoktatás: az Országos Pedagógiai Intézet Szakképzési Igazgatóságának pedagógiai folyóirata*, 1. sz. 26–29.

Molnár György (2014): Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2013 – Tanulás és környezete. *Opus et Educatio*, 1. sz. Letöltés: 2018. december 12. 20:40.

Nóbik Attila (2019): *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában*. Szegedi Egyetemi Kiadó; Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Pető Andrea (2006): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor és Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris Kiadó, Budapest. 514–531.

Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés története*. Gondolat, Budapest.

Pukánszky Béla (1995): *Imre Sándor neveléstana*. In: Imre Sándor: *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*. "Studium" Kiadása, Budapest.

Radák Olga (1926): Imre Sándor: A nőnevelés szervezése. *Magyar Pedagógia*, 35. 51–52.

Ronkovich Józsefné Faragó Eszter (1994): *Imre Sándor pedagógia professzor munkássága a szegedi egyetemen (1925–1934)*, 2018. december 12. 20:40, Web: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3272/1/1994_jankovics_jozsefne.pdf

Rudnay Józsefné Veres Szilárda (1922): *Emlékeim 1847–1917*. Légrády, Budapest. 228.

S. Heksch Ágnes (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Straub L. Gyula (1937, szerk.): *Az Országos Nőképző-Egyesület budapesti „Veres Pálné” leánygimnáziumának értesítője az 1936/37 iskolai évről*. Bethlen ny., Budapest.

Szijártó M. István (2006): A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 494–513.

Szinnyi József (1903): *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky, Budapest.

Szokolszky Ágnes (2009, szerk.): *A lélektan 80 éves története a szegedi egyetemen: 1929–2009*. JATEPress, Szeged.

T. Kiss Tamás (1999): Egy méltatlanul elfeledett európeér, Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról. *Szín*, 4. 2. sz. 5–12.

Török Zsuzsa (2016, szerk.): *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Reciti, Budapest.

Tóth-Mózer Szilvia és Lévai Dóra (2011): Az online közösségi oldalon lévő tanár-diák kapcsolat kezdeményezése és fogadása a metaforák tükrében. *Oktatás-Informatika*, 1–2. sz. 31.

Vajna Géza (1907): Női foglalkozásokról. *Szamos*, 39. 96. sz. 1. Wekerle Sándorné (1895): Női hivatás. In: Csáky Albiné (szerk.): *A nőkérdés*. Czetel-Deutsch Nyomda, Budapest. 6–11.

Wlassics Gyula (1896): *A vallás- és közoktatásiügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*. Magyar Királyi Egyetemi Ny., Budapest.

Kéziratok

Csiky Kálmánné Mikszáth jubileumon tartott beszéde, [1910] OSZK, Kt, An. 955.

Csiky Kálmánné Ünnepi beszéde az Erzsébet szobor leleplezésén, OSZK, Kt, An. 1458.

Csiky Kálmánné Beszéde Teleki Sándorné emlékünnepe, OSZK, Kt, Kézirattár, An. 954.

Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz, Hódmezővásárhely, 1906. augusztus 29., OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor Pintér Jenőnek, 3., Budapest, 1932. december 6., 1., OSZK, Kt, Levelestár

Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó kéziratok, nyomtatványok, OSZK, Kt, An. 4537.